

Олег ПЕТРЕЧКО,

orcid.org/0000-0002-5535-3730

доктор історичних наук,

завідувач кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

(Дрогобич, Львівська область, Україна) o.petrechko@ukr.net

РИТУАЛ, МІФ І РЕЛІГІЙНА ФУНКЦІЯ ЛУПЕРКАЛІЙ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Мета дослідження – проаналізувати особливості ритуалу та визначити релігійну функцію свята Луперкалій. **Методологія** дослідження ґрунтується на принципі науковості та включає загальнонаукові методи аналізу й синтезу, а також метод контент-аналізу. **Наукова новизна** полягає у вивченні дискусійних аспектів ритуалу Луперкалій і спробі окреслити його релігійну функцію. **Висновки.** Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що, попри значну увагу історіографії до різних аспектів свята Луперкалій, його вивчення – як і вивчення інших античних практик – залишається складним науковим завданням. Хоча до нас дійшло чимало джерел, більшість із них подає лише фрагментарні відомості про ритуал. У випадках більш докладного опису, як-от у Овідія, автор пропонує кілька варіантів тлумачення окремих елементів обряду. Дискусійною залишається проблема походження ритуалу: чи маємо справу з індоєвропейською спадщиною, чи з етруським впливом? Складність інтерпретації зумовлена наявністю неясних елементів, які вже в античну добу викликали питання – зокрема, жертвопринесення собаки, оголеність луперків під час бігу та сам характер ритуального бігу. Сучасні дослідники також звертають увагу на відсутність прямих аналогів Луперкалій в обрядах інших культур. Водночас є підстави вважати, що свято включало елементи магічного ритуалу, спрямованого на досягнення конкретних цілей – очищення, забезпечення родючості, захист від зловорожих сил. Луперкалій, через архаїчні ритуальні дії, відображали міфологічні уявлення доісторичної доби та виконували одну з основних функцій релігійного життя – забезпечення соціальної згуртованості громади шляхом участі у спільному сакральному дійстві. Окрім цього, Луперкалій демонструють складну взаємодію між міфом, ритуалом і соціальною структурою. Незважаючи на поступові трансформації, ритуал у своїй основі зберігав первісну структуру аж до кінця V століття н.е.

Ключові слова: Стародавній Рим, релігійний ритуал, міф, Луперкалій, луперки, античні релігійні практики.

Oleg PETRECHKO,

orcid.org/0000-0002-5535-3730

Doctor of Historical Sciences,

Head of the Department of World History and Special Historical Disciplines

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

(Drohobych, Lviv region, Ukraine) o.petrechko@ukr.net

RITUAL, MYTH AND RELIGIOUS FUNCTION OF THE LUPERCALIA IN ANCIENT ROME

Research Objective: to analyze the features of the ritual and determine the religious function of the Lupercalia festival. **Methodology** is based on the principle of scientific rigor and involves general scientific methods such as analysis and synthesis, as well as content analysis. **Scientific novelty** lies in the examination of the debated aspects of the Lupercalia ritual and in identifying its religious function. **Conclusions.** The study allows us to conclude that, despite considerable historiographical interest in various aspects of the Lupercalia festival, its interpretation – like that of other ancient cult practices – remains a complex scholarly challenge. Although many sources have survived, most provide only fragmentary descriptions of the ritual. In cases of more detailed accounts, such as in Ovid, the author offers multiple interpretations of individual elements of the ceremony. The origin of the ritual remains a matter of scholarly debate: does it stem from Indo-European roots or from Etruscan influences? The difficulty of interpretation is partly due to obscure elements that puzzled even ancient authors, including the sacrifice of a dog, the nudity of the Luperci during the run, and the run itself. Modern scholars also note that the Lupercalia contains unique features with no direct analogues in other cultural rituals. At the same time, there is reason to believe that the ceremony included magical components aimed at achieving specific goals – purification, fertility, and protection from malevolent forces. Through its archaic ritual actions, the Lupercalia reflected prehistoric mythological beliefs and fulfilled one of the essential religious functions: fostering social cohesion by involving a broad community in a shared sacred act. Moreover, the Lupercalia illustrate the complex interplay between myth, ritual, and social structure. Despite gradual transformations over time, the ritual largely retained its original structure until the end of the 5th century CE.

Key words: Ancient Rome, religious ritual, mythology, Lupercalia, Luperci, ancient cult practices.

Постановка проблеми. У Стародавньому Римі, як і в сучасному світі, значна частина свят мала релігійне походження. Завдяки глибокій релігійності римського суспільства календар свят був надзвичайно насиченим. Існує підстава вважати, що жодна інша культура не знала такої кількості святкових дат, супроводжуваних урочистостями та видовищами. Водночас вивчення римських свят становить складне дослідницьке завдання: часто важко відтворити їхнє походження або встановити первісний зміст. Показово, що навіть у період Імперії самі римляни нерідко не розуміли значення релігійних практик, успадкованих із попередніх етапів розвитку їхньої культури. Ілюстративним прикладом є трактат Плутарха «Римські питання», у якому автор прагне дати пояснення низці архаїчних і незрозумілих ритуалів і звичаїв. З цього приводу дослідник римської релігії Вільям Вард Фаулер зауважував: «Чим уважливіше я вивчаю будь-яке окреме свято, тим більше (принаймні в багатьох випадках) відчуваю сумніви й труднощі як щодо наведених фактів, так і щодо їх тлумачення» (W. Fowler, 1899: viii). Це спостереження повною мірою стосується Луперкалій – свята, яке, завдяки згадці у п'єсі Вільяма Шекспіра «Юлій Цезар», стало одним із найвідоміших римських релігійних свят у сучасній культурній свідомості.

Аналіз досліджень засвідчує високу зацікавленість історіографії до різних аспектів свята Луперкалій. У 1921 році Альберта Мілдред Франклін захистила та опублікувала дисертацію на тему «Луперкалії». Основні положення її дослідження можна підсумувати так: римляни мали нечітке уявлення про верховне божество, однак вважали, що метою свята є захист від зла, забезпечення родючості та здійснення обрядів очищення; Луперкалії виступали як апотропеїчна церемонія, спрямована на відвернення нещастя і захист від злих сил; церемоніал Луперкалій не має прямих аналогів серед римських культів, проте демонструє подібність до окремих орфічних обрядів, спрямованих на досягнення єдності з божеством (A. Franklin, 1921). На цю ж тему була опублікована праця Крешимира Вуковича, заснована на його дисертації. Серед іншого він зазначає, що більшість джерел, які згадують Луперкалії, подають лише короткі відомості про свято, передаючи його динамічний характер: оголеність учасників, біг навколо визначених місць, переповненість вулиць, удари батогами тощо. Найрозгорнутіший опис римської традиції зберігся у «Фастах» Овідія, де поет наводить чотири різні міфи, що пояснюють практику оголеності під час обряду (K. Vuković, 2023: 57).

Дан-Тудор Йонеску аналізує можливий зв'язок між римською богинею Юноною – покровителькою шлюбів і заміжніх жінок – та обрядами й ритуалами, пов'язаними зі святом Луперкалій. Наприкінці свого дослідження він доходить висновку, що неможливо стверджувати про існування будь-якого зв'язку між церемоніями Юнони та Луперкалій, окрім здійснення ритуалу плодючості; однак саме цей зв'язок був необхідним для загального характеру й мети обрядів Луперкалій і визначав ритуал як такий (D. Ionescu, 2017: 248). В історіографії існують спроби порівняти Луперкалії зі святом, зафіксованим у Гальяно (Луканія) у XX столітті, що стало підставою для висновків деяких дослідників про можливе італійське походження Луперкалій. Попри відмінності, між цими двома ритуалами простежується істотна подібність (E. Sachs, 1963: 269). Зоа Алонсо Фернандес здійснила хореографічний аналіз Луперкалій, покликаний започаткувати глибше дослідження впливу тілесних хореографій на формування римських ідентичностей, а також їхнього зв'язку з видовищною мовою римської політики та публічної релігії (Z. Fernández, 2016).

Цей огляд не претендує на вичерпне охоплення всієї наукової літератури про Луперкалії, що буде продемонстровано у подальшому викладі. Водночас слід підкреслити, що в українській історіографії дана тема практично не досліджувалася.

Мета статті – проаналізувати особливості ритуалу та визначити релігійну функцію свята Луперкалій.

Виклад основного матеріалу. Луперкалії належали до *feriae statae*, тобто щорічних свят із фіксованою датою, що припадала на 15 лютого та була внесена до офіційного римського календаря. Це свято вважається одним із найдавніших у римській традиції: його походження пов'язується з міфологічною добою, що передувала заснуванню Рима, про що, зокрема, свідчать Тіт Лівій та Валерій Максим (Liv. 1.5.1–3; Val. Max. 2.2.9). Існує думка про етруське походження Луперкалій (A.W.J. Holleman, 1985: 609). Відзначення цього свята зберігалося аж до 494 року н.е., коли папа Геласій I заборонив християнам брати участь у святі, трансформувавши його на Свято Очищення Пресвятої Діви Марії (J. Scheid, 2003: 212; H. Scullard, 1981: 76). Безумовно, протягом століть обряд зазнавав певних змін. Зокрема, Вільям М. Грін трактує Луперкалії V століття як акт заборонної християнської громади, яка сприймала це свято як очисний ритуал, покликаний відвернути загрозу від держави (W. Green, 1931: 69). Попри обмеженість джерел щодо пізньоантичної прак-

тики святкування, слушною видається думка, що Луперкалії загалом зберігали свою традиційну форму й характер веселощів (N. McLynn, 2008: 168).

Етимологія слова *Lupercus* залишається невідомою, про що свого часу писав Говард Скаллард (H. Scullard, 1981: 77–78). За повідомленням Марка Теренція Варрона, свято Луперкалій пов'язувалося з печерою Луперкал, що знаходилася біля підніжжя Палатинського пагорба в Римі. Відповідно до римської традиції, саме в цьому місці вовчиця вигодувала Ромула і Рема. У Луперкалії свої ритуальні обряди здійснювала спеціальна жрецька колегія: “*Lupercalia dicta, quod in Lupercali Luperci sacra faciunt*” (Varro, Ling. 6.13). Ця колегія була представлена двома групами – *Luperci Fabiani* та *Luperci Quinctiales*, які були пов'язані з Ремом та Ромулом відповідно (J. Richardson, 2011: 158). Кожна з цих груп, імовірно, налічувала по 12 осіб: спочатку це були патриції, однак у період пізньої республіки переважно вершники та окремі сенатори (J. Rüpke, 2007: 226). Третя колегія, *Luperci Iuliani*, була заснована у 45 році до н.е. на честь Юлія Цезаря під проводом Марка Антонія, однак після вбивства Цезаря проіснувала недовго (Suet. Iul. 76; Dio Cass. 45.30.2).

Виконання ритуалу під час святкування Луперкалій покладалося на відповідні колегії жерців. Плутарх, описуючи ці обряди, наголошує на їхній незрозумілості: після жертвоприношення козлів до жерців приводили двох юнаків знатного походження. Одні з жерців торкалися їхніх лобів закривавленим ножом, після чого інші негайно витирали пляму вовною, змоченою в молоці. Юнаки мали засміятися після цього обряду очищення. Далі шкури козлів розрізали на ремінці, і луперки, в пов'язках на стегнах, бігали навколо, вдаряючи перехожих ремінцями. Молоді заміжні жінки охоче підставлялися під удари, вважаючи це запорукою плодючості та легких пологів. Особливістю Луперкалій було також принесення в жертву собаки (Plut. Rom. 21.4–5). Стосовно жертвоприношення собаки Плутарх подає три можливі інтерпретації: як жертви з очисним призначенням, як символічного ворога вовка або як покараної тварини. Якщо йдеться про очисний ритуал, собака є відповідною жертвою, адже у греків під час очищення ховають цуценят, а в деяких регіонах звершують обряд, відомий як *περίσκυλακισμός*. Якщо ж ритуал здійснювався на згадку про вовчицю, яка вигодувала Ромула, то вбивство собаки мало символізувати перемогу над ворогом вовка. Нарешті, не виключено, що собаку приносили в

жертву як покарання за перешкоди, які вона створювала луперкам під час ритуального бігу (Plut. Rom. 21.7–8).

На думку Алонсо Фернандес, біг луперків наочно демонструє не лише його зв'язок з іншими римськими церемоніями, а й підкреслює важливу роль тіла в ритуальній перформативній культурі Риму (Z. Fernández, 2016: 320). Під час бігу учасники вдаряли ремнями, вирізаними зі шкур жертвених цапів, усіх жінок, яких зустрічали дорогою. Ці ремні називалися *februa* (від лат. *februare* – «очищати»), і саме від цього терміна походить сучасна англійська назва місяця лютий – *February* (F. Cowel, 1961: 188). Варрон уважав, що латинська назва місяця «лютий» – *februarius* походить від *dies februatus* – «день очищення», оскільки саме тоді *februatur populus* – «очищується народ», а місто оббігають оголені луперки (Varro, Ling. 6.34).

Питання оголеності луперків під час їхнього ритуального бігу порушує Овідій. Варто зазначити, що епітет «оголені» щодо луперків уживають не лише він, а й інші античні автори. У сучасній історіографії триває дискусія щодо значення терміна *nudus*: чи йдеться про повну, чи лише часткову оголеність. Яким би не було точне значення цього слова, нагота є центральною темою Овідієвого опису Луперкалій, що охоплює майже 100 рядків (M. Robinson, 2011: 217–218).

Овідій формулює два запитання: перше – чому луперки біжать, і друге – чому вони біжать оголеними (Ov. Fast. 2.283–284). Щодо першого питання, поет відповідає, що сам бог – мається на увазі Пан – полюбає бігати швидко й легко по гірських схилах. Щодо другого, суть відповіді зводиться до того, що сам бог перебував у нагому вигляді та наказував своїм служителям бути такими ж; до того ж, одяг не відповідав природі ритуального бігу (Ov. Fast. 2.285–288). Овідій пропонує ще одну можливу інтерпретацію оголеності луперків під час бігу, розглядаючи цей ритуал як відображення способу життя давніх аркадців, з-поміж яких походить сам обряд (Ov. Fast. 2.289–302).

Далі Овідій подає черговий варіант пояснення оголеності луперків. За цією версією, Фавн закохався в Омфалу – лідійську принцесу – побачивши її з вершини гори, коли вона з Гераклом прямувала до гаю Вакха. Там Геракл і Омфала обмінялися одягом і після вечері лягли спати окремо, готуючись до ритуалів наступного дня. Уночі Фавн крадькома наближається в темряві. Відчувши лев'ячу шкуру Геракла, він відступає, не підозрюючи, що під нею – Омфала. Натомість, намацавши м'який жіночий одяг, він піднімається

на ложе, де, замість очікуваної принцеси, його зустрічає розгніваний Геракл і скидає на підлогу. Слуги приносять світло, і всі сміються з приниженного бога. Після цієї помилки Фавн вимагає, щоб учасники його обрядів були оголеними, аби уникнути нового обману (*Ov. Fast.* 2.303–358).

Насамкінець, останнє з пояснень Овідія щодо оголеності луперків сягає римської традиції. Поет розповідає, як Ромул, Рем та їхні супутники, будучи оголеними, віддавалися фізичним вправам, розвиваючи силу та спритність. Несподівано пастух на пагорбі здійснює тривогу – у них викрали худобу. Не бажаючи зволікати з одяганням, юні чоловіки, не прикриті, кидаються навперейми грабіжникам. Саме ця подія, на думку Овідія, започаткувала звичай бігати оголеними під час Луперкалій (*Ov. Fast.* 2.359–380).

Говард Скаллард зазначає, що маршрут ритуального бігу луперків залишається невизначеним: первісно, ймовірно, він охоплював увесь Палатинський пагорб, а за часів Цезаря – лише його частину та ділянки *Via Sacra* (H. Scullard, 1981: 77). Є підстави вважати, що учасники церемонії рухалися проти годинникової стрілки, а їх маршрут не був довільним, навіть якщо з плином часу він зазнавав деяких змін (K. Vukovic, 2018: 57). Удари, яких зазнавали жінки під час цього бігу, становили елемент магічного ритуалу. Бичування окремих частин тіла спеціальними ремінцями розглядалося як магічна дія, що мала виганяти злі сили, які перешкоджають зачаттю. Незалежно від того, кого саме били – чоловіка, жінку чи символічне зображення, – метою ритуалу було, прямо чи опосередковано, стимулювання або відновлення репродуктивної сили. Вважалося, що ворожий дух таким чином виганяється, або ж сама дія биття пробуджує й активізує силу плодючості (W. Fowler, 1899: 321). Алонсо Фернандес вважає, що біг під час свята Луперкалій виглядає імпровізованим, але насправді щороку його ретельно організовують за певними правилами. Це допомагає створити образ учасників ритуалу як особливих, впливових людей. По-перше, їхня оголеність символізує молодість і силу – це ніби повернення до засновників Рима, які були військово підготовленими, мужніми чоловіками з вищих прошарків суспільства. Участь у Луперкаліях дає цій молоді змогу відчути себе частиною згуртованої спільноти, але водночас дозволяє кожному проявити себе особисто. Це відображає баланс, якого дотримувалася римська еліта: бути рівними серед своїх, але водночас змагатися між собою (Z. Fernández, 2016: 320). Звертає на себе увагу те, що в ритуалі брали участь не лише жерці-луперки, а й ті, кого вони символічно «залу-

чали» ударами під час бігу. Виправданим видається й твердження, що за цим дійством спостерігала значна кількість глядачів (J. Rüpke, 2007: 190). Імовірно, більшість глядачів свідомо очікувала процесію в місцях традиційного маршруту бігунів, тоді як окремі особи могли стати мимовільними свідками або навіть учасниками дійства. Можна погодитися з тим, що хореографія ритуалу формує й стимулює емпатичні реакції глядачів, які сприймають це дійство як спільне втілення колективних ідеалів, попри відокремленість групи луперків. Емпатія глядачів виникає не лише як миттєве ототожнення з рухом, а як результат знайомства з повторюваною тілесною виставою, що щороку відбувається в лютому (Z. Fernández, 2017: 53).

На думку Скалларда, з огляду на численні спекулятивні гіпотези, найбільш вірогідною видається інтерпретація цієї церемонії як обряду родючості, поєднаного з очищенням і ритуальним обходом меж раннього поселення на Палатині. Він вважає недоцільним надмірно деталізувати зміст ритуалу, оскільки навіть самі римляни, очевидно, вже не розуміли його первісного значення й не були певні, якому саме божеству його було присвячено. Так званий бог «Луперк», зауважує Скаллард, є пізньою конструкцією, що виникла за часів Августа. Імовірно, ритуал має доісторичне походження й належить до ранньої анімістичної стадії релігійного розвитку. Згідно з Овідієм, у центрі культу перебував Фавн – бог лісів і худоби, тоді як Тіт Лівій називає його Інуєм; згодом обидва ототожнювались із грецьким Паном. За Лівієм та іншими авторами, культ був перенесений до Італії з Аркадії Евандром задовго до Ромула, хоча, на думку Скалларда, ця версія спирається на помилкове ототожнення з культом Зевса Лікейського в Аркадії (H. Scullard, 1981: 77).

Жорж Едмон Дюмезіль звертає увагу на те, що під час святкування Луперкалій відбувається низка дій – зокрема сміх юнаків та розтирання лоба кров'ю, – сенс яких залишається неясним, оскільки вони не мають прямих аналогів в обрядах інших народів (G. Dumézil, 1974: 72). Зазначимо, що раніше висувалася гіпотеза, яка порівнює ці дії з практиками леопардових товариств Західної Африки: згідно з нею, закривавлені обличчя, що сміються, можуть символізувати роззявлені, кричаві пащі хижих вовків (G. Jennison, 1922: 167). Деякі дослідники вважають, що, з огляду на історико-релігійні та етнологічні паралелі, Луперкалії можна тлумачити як ритуальний спадок прадавньої ініціаційної практики, первісний сенс якої з часом було втрачено (A. Carandini, 2008: 8). Розмірковуючи над походженням ритуалу Луперкалій, Жорж

Дюмезіль висловлює думку, що його витoki слід шукати в спільному індоєвропейському корені. Він проводить паралелі між *Nāsanya* – Ашвінами з індійської міфології – та Ромулом і Ремом. Одним із добрих діянь, яких просять у *Nāsanya*, є припинення жіночого безпліддя. Водночас Ромул і Рем очолювали дві групи луперків, що щороку мали сприяти зачаттю у жінок шляхом символічного бичування. Ще однією з паралелей є міф про те, як *Nāsanya* врятували героя, якого кинули у вогонь, не лише дозволивши йому вижити, а й зробивши для нього цю «вогняну купіль» приємною. В одній із версій легенди про Ромула і Рема йдеться про їхнє народження у вогні вогнища; подібним чином у Пренесте народився Цекул – племінник божественних близнюків, який згодом демонструє здатність керувати вогнем: розпалює пожежу за власною волею і так само легко її гасить. Такий паралелізм підтверджує давність і архетипність образу «божественних близнюків»-героїв (G. Dumézil, 1974: 265–266).

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що попри значну зацікавленість історіографії до різних аспектів свята Луперкалій, його дослідження залишається складним науковим завданням. Хоча збереглося чимало джерел, більшість із них подає лише фрагментар-

ний опис ритуалу. У випадках більш докладного викладу, як, наприклад, у Овідія, автор наводить кілька можливих тлумачень окремих елементів обряду. Дискусійною залишається проблема походження ритуалу Луперкалій: чи маємо справу з індоєвропейським спадком, чи з впливами етрусського культурного середовища? Частково складність інтерпретації зумовлена наявністю неясних елементів ритуалу, які викликали труднощі вже в античних авторів, зокрема жертвопринесення собаки, оголеність луперків під час бігу або сам факт цього бігу. Сучасні дослідники також відзначають, що ритуал Луперкалій містить унікальні елементи, що не мають прямих аналогів в обрядах інших народів. Водночас існують підстави вважати, що церемонія включала магичні компоненти, спрямовані на досягнення конкретних цілей – очищення, забезпечення родючості, захист від зловорожих сил тощо. Свято Луперкалій, через архаїчні ритуали, відображало міфологічні уявлення доісторичної доби й виконувало одну з ключових функцій релігійного життя – забезпечення соціальної згуртованості громади шляхом залучення широкого кола осіб до спільного дійства. Попри певні трансформації протягом століть, ритуал у своїй основі зберігав первісну структуру аж до кінця V століття н.е.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Carandini A. La casa di Augusto: dal «Lupercalia» al Natale /Andrea Carandini, con Daniela Bruno. Bari: Editori Laterza, 2008. xviii+283 p.
2. Cowel F.R. Everyday life in Ancient Rome. London: B.T. Batsford, 1961. 207 p.
3. Dumézil G. La religion romaine archaïque : avec un appendice sur la religion des Étrusques. Paris: Payot, 1974. 700 p.
4. Green W.M. The Lupercalia in the Fifth Century. *Classical Philology*. 1931, 26. 1. P. 60-69.
5. Fernández Z.A. Choreography of Lupercalia: Corporeality in Roman Public Religion. *Greek and Roman Musical Studies*. 2016. 4. 2. P. 311-332. <https://doi.org/10.1163/22129758-12341281>
6. Fernández Z.A. Re-Thinking Lupercalia: From Corporeality to Corporation. *Greek and Roman Musical Studies*. 2017. 5. 1. P. 43-62. <https://doi.org/10.1163/22129758-12341289>
7. Fowler W.W. The Roman festivals of the period of the Republic; an introduction to the study of the religion of the Romans. London: Macmillan and Co., limited; New York, The Macmillan Company, 1899. ix, [2], 373 p.
8. Franklin A.M. The Lupercalia. Ph. D. Thesis. New York, 1921. 105 p.
9. Holleman, A. W. J. Lupus, Lupercalia, lupa. *Latomus*, (1985). 44(3). P. 609-614.
10. Ionescu D. Amiculum Iunonis: Juno and the feast of the Lupercalia. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2017, 57. P. 237-250. <https://doi.org/10.1556/068.2017.57.2-3.8>
11. Jennison G. The Laughing Men in the Lupercalia. *The Classical Review*. 1922. 36(7/8) P. 167–167.
12. McLynn, N. Crying Wolf: The Pope and the Lupercalia. *The Journal of Roman Studies*, 2008, 98, 161–175. <http://www.jstor.org/stable/20430670>
13. Richardson J.H. L. Iunius Brutus the Patrician and the Political Allegiance of Q. Aelius Tubero. *Classical Philology*. 2011. 106. 2. P. 155-160. <https://doi.org/10.1086/659849>
14. Robinson M. Ovid Fasti book 2 / edited with introduction and commentary by Matthew Robinson. Oxford; New York: Oxford University Press, 2011. 572 p.
15. Rüpke J. Religion of the Romans. Cambridge : Polity Press, 2007. xv+350 p.
16. Sachs E. Some Notes on the Lupercalia. *The American Journal of Philology*. 1963. 84. 3. P. 266-279.
17. Scheid J. An introduction to Roman religion. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2003. 232 p.
18. Scullard H.H. Festivals and ceremonies of the Roman Republic. London: Thames and Hudson, 1981. 288 p.
19. Vukovic, K. The topography of the Lupercalia. *Papers of the British School at Rome*. 2018. 86. P. 37–60. <https://doi.org/10.1017/S0068246217000381>
20. Vuković K. Wolves of Rome: The Lupercalia from Roman and Comparative Perspectives. Berlin; Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2023. xx+320 p. <https://doi.org/10.1515/9783110690118>

REFERENCES

1. Carandini A. (2008). La casa di Augusto: dal «Lupercalia» al Natale [The House of Augustus: From the «Lupercalia» to Christmas] /Andrea Carandini, con Daniela Bruno. Bari: Editori Laterza. xviii+283 p. [in Italian].
2. Cowel F.R. (1961). Everyday life in Ancient Rome. London: B.T. Batsford. 207 p.
3. Dumézil G. (1974). La religion romaine archaïque : avec un appendice sur la religion des Étrusques. [Archaic Roman Religion: With an Appendix on the Religion of the Etruscans]. Paris: Payot. 700 p. [in French].
4. Green W.M. (1931). The Lupercalia in the Fifth Century. *Classical Philology*. 26. 1. P. 60-69.
5. Fernández Z.A. (2016). Choreography of Lupercalia: Corporeality in Roman Public Religion. *Greek and Roman Musical Studies*. 4. 2. P. 311-332. <https://doi.org/10.1163/22129758-12341281>
6. Fernández Z.A. (2017). Re-Thinking Lupercalia: From Corporeality to Corporation. *Greek and Roman Musical Studies*. 5(1). P. 43-62. <https://doi.org/10.1163/22129758-12341289>
7. Fowler W.W. (1899). The Roman festivals of the period of the Republic; an introduction to the study of the religion of the Romans. London: Macmillan and Co., limited; New York, The Macmillan Company. ix, [2], 373.
8. Franklin A.M. (1921). The Lupercalia. Ph. D. Thesis. New York. 105 p.
9. Holleman, A.W.J. (1985). Lupus, Lupercalia, lupa. *Latomus*. 44(3). P. 609–614.
10. Ionescu D. (2017). Amiculum Iunonis: Juno and the feast of the Lupercalia. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 57. P. 237-250. <https://doi.org/10.1556/068.2017.57.2-3.8>
11. Jennison G. (1922). The Laughing Men in the Lupercalia. *The Classical Review*. 36(7/8). P. 167–167.
12. McLynn, N. (2008). Crying Wolf: The Pope and the Lupercalia. *The Journal of Roman Studies*. 98. P. 161–175. <http://www.jstor.org/stable/20430670>
13. Richardson J.H. (2011). L. Iunius Brutus the Patrician and the Political Allegiance of Q. Aelius Tubero. *Classical Philology*. 106. 2. P. 155-160. <https://doi.org/10.1086/659849>
14. Robinson M. (2011). Ovid Fasti book 2 / edited with introduction and commentary by Matthew Robinson. Oxford; New York: Oxford University Press. 572 p.
15. Rüpke J. (2007). Religion of the Romans. Cambridge: Polity Press. xv+350 p.
16. Sachs E. (1963). Some Notes on the Lupercalia. *The American Journal of Philology*. 84. 3. P. 266-279.
17. Scheid J. (2003). An introduction to Roman religion. Edinburgh: Edinburgh University Press. 232 p.
18. Scullard H.H. (1981). Festivals and ceremonies of the Roman Republic. London: Thames and Hudson. 288.
19. Vukovic, K. (2018). The topography of the Lupercalia. *Papers of the British School at Rome*. 86. P. 37–60. <https://doi.org/10.1017/S0068246217000381>
20. Vuković K. (2023). Wolves of Rome: The Lupercalia from Roman and Comparative Perspectives. Berlin; Boston: De Gruyter Oldenbourg. xx+320 p. <https://doi.org/10.1515/9783110690118>